

Excavacions a la plaça dels Jueus de Besalú (Garrotxa)

MARIA JOSÉ LLOVERAS CHAVERO

INTRODUCCIÓ

Aquest article resumeix els resultats obtinguts en les tres campanyes d'excavacions fetes a la plaça dels Jueus de Besalú (Garrotxa), entre els anys 2002 i 2006. Les excavacions arqueològiques s'emmarquen dins el conveni de col·laboració entre l'Ajuntament de Besalú i l'Institut del Patrimoni Cultural de la Universitat de Girona (IPaC) i van ser patrocinades per la Diputació de Girona.

Els treballs arqueològics han posat de manifest l'evolució urbanística de la plaça dels Jueus des del segle I dC fins als nostres dies.

SITUACIÓ GEOGRÀFICA

Des de l'antiguitat, Besalú se situa en un turó a 150 metres sobre el nivell del mar, envoltat per riu Fluvià i tres dels seus afluents.

Des de l'època romana es trobava en un encreuament de camins, on les vies procedents de Girona i de la Jonquera es comunicaven des d'aquest punt amb les terres interiors d'Osona, la Cerdanya i el Vallespir. Aquesta situació de punt estratègic de comunicacions va afavorir que a partir del segle XI es convertís en capital del Comtat de Besalú, i que assolís en el moment de màxima esplendor possessions fins a les comarques de la Garrotxa, part del Ripollès, de l'Alt Empordà, Banyoles i el Vallespir.

CONTEXT HISTÒRIC

En el punt més alt de la localitat se situa el nucli més antic d'habitatges, on es constata urbanisme des d'època romana (a la zona coneguda com la Devesa).¹

A l'alta edat mitjana, a l'aixopluc del castell comtal i de l'església de Santa Maria, es consolida la població dins un primer recinte emmurallat. L'augment demogràfic obliga a una reestructuració urbanística amb diverses ampliacions i reformes de les muralles fins arribar a la vora del riu Fluvià en època de Pere III.

Des del segle IX es constata la presència de la comunitat jueva a Besalú, però no serà fins a inicis del segle XIV que va augmentar en importància fins a convertir-se en una de les més importants de les comarques gironines.

A partir del 1415, per obligació de la butlla papal de Benet XIII, el call de Besalú va ocupar la zona baixa de la població entre el carrer del Pont i la muralla de Pere III.

Si bé és cert que la comunitat jueva intentava viure a prop dels seus llocs de reunió com era la sinagoga, a Besalú la comunitat jueva es trobava dispersa per la població, barrejada amb la comunitat cristiana i integrada a la xarxa urbana i social de Besalú.²

L'existència d'una sinagoga en aquest sector de la població estava fortament consolidada per les referències documentals de l'Arxiu Notarial de Besalú, conservats a l'Arxiu Comarcal d'Olot, i per les excavacions fetes amb anterioritat a l'any 2002.

El detonant d'una onada de publicacions sobre la comunitat jueva de Besalú fou la descoberta l'any 1964, al subsòl d'una fàbrica de tints, d'un recinte rectangular amb una piscina central totalment conservat.³

Després de ser excavat i estudiat pel doctor Miquel Oliva i Prat, i de la visita dels rabins de Perpinyà i París, es va certificar que es tractava d'uns banys rituals de purificació jueus (micvé). La cronologia proposada pel doctor Oliva correspondria a una edificació de segona meitat del segle XII o principis del segle XIII.⁴

Quant a la vessant documental, abans de la descoberta dels banys, el pare Nolasco del Molar havia fet les primeres recerques serioses en els arxius, però qui amb més deteniment va transcriure i traduir els textos va ser Manuel Grau i Monserrat.⁵

Una segona intervenció arqueològica d'urgència es va fer l'any 1977 pels doctors Pere Freixas i Narcís Soler. Durant les obres per a la creació d'un mirador a la plaça sobre el micvé varen aparèixer, a la banda de llevant de la plaça, les restes d'un mur de

---

1. (Busquets 1998).

2. (Grau 1997: 56).

3. (Oliva 1964).

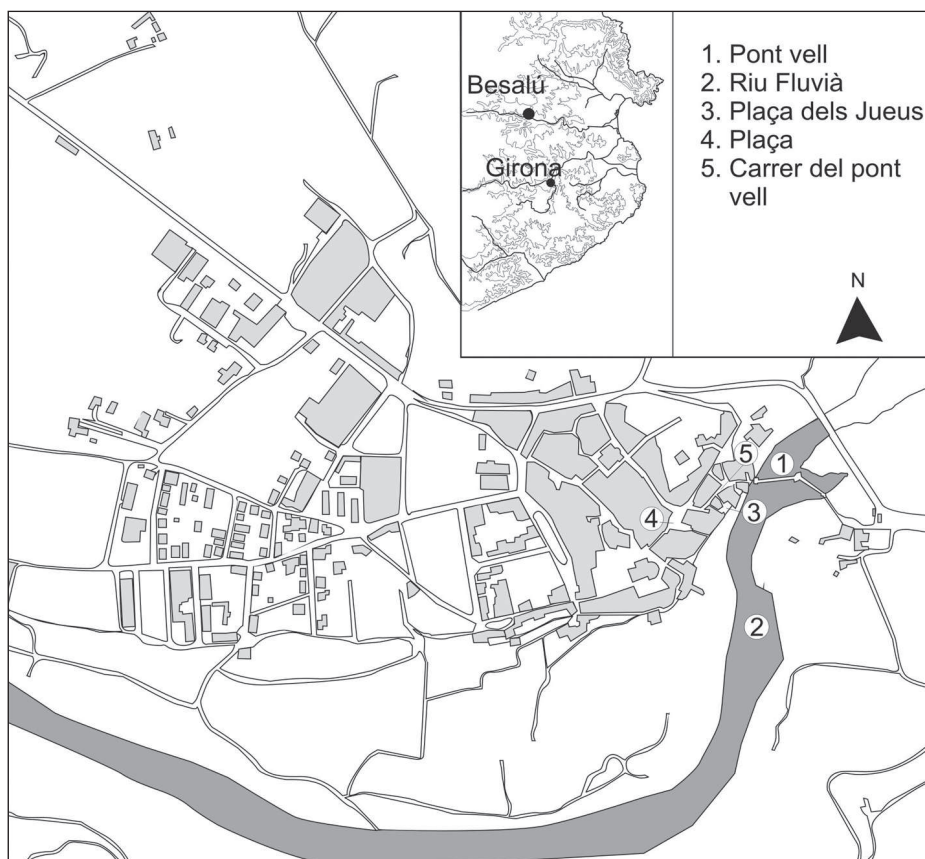
4. En el moment de la descoberta la datació del recinte es va fer amb els paral·lels més coneguts com serien altres edificacions de la localitat. Les excavacions fetes entre el 2002 i el 2006 proposen que la construcció del micvé es contemporània a l'autorització de la construcció de la sinagoga al voltant de la segona meitat del segle XIII.

5. (Molar 1962; Grau 1975; Grau 1997).

carreus, de quatre metres de llarg per mig metre d'amplada, que seria interpretat com a part de la sinagoga medieval (Fig. 8).⁶

LA PLAÇA DELS JUEUS I L'ENTORN DE LA SINAGOGA: EL CONTEXT URBÀ

La plaça dels Jueus se situa al sector sud-est de la població, a l'espai comprès entre el carrer del Pont i la muralla que voreja el riu Fluvià i a prop de la porta d'accés a la població pel Pont Vell (Fig. 1).

Figura 1. Mapa de situació.

6. (Freixas [et alii] 1978).

A la plaça on es troba l'edifici de la sinagoga s'hi accedeix a través de tres carrers. El carrer que va al Portal dels Jueus i el carrer que va a les escoles dels jueus que encara són utilitzats a l'actualitat, connecten directament amb la plaça dels Jueus.

Un tercer carrer, el més proper al Pont Vell, era utilitzat per les dones per accedir a la sinagoga; en l'actualitat connecta amb el passeig fluvial.

Les intervencions arqueològiques, entre els anys 2002 i 2006, han permès determinar l'evolució urbanística de la plaça concretades en nou fases d'intervenció des del període comprés entre el segle I dC fins a l'actualitat.

Figura 2. Planta de les restes exhumades a la plaça dels Jueus des de l'any 2002 al 2006.

Figura 3. Planta de les estructures corresponents a les fases II i III

Fase I

La primera fase és la més antiga, datada al segle I dC, de la qual malauradament, tot i tenir estrats arqueològics que estan retallats per les construccions de la fase següent, no s'ha pogut documentar cap estructura associada.

Fase II

La segona fase correspon a un període anterior de la segona meitat del segle XIII, sense poder-ne determinar amb més precisió la cronologia. Tot i l'escassetat de restes ceràmiques conservades, hi ha evidències arqueològiques que a la primera meitat del segle XIII tot l'entorn de la plaça es troba urbanitzat.

Per aconseguir salvar el desnivell entre el carrer del Pont i el Portal dels Jueus, es distribueix la superfície de la plaça en un sistema de tres plataformes, amb els seus corresponents murs de contenció (Fig. 3).

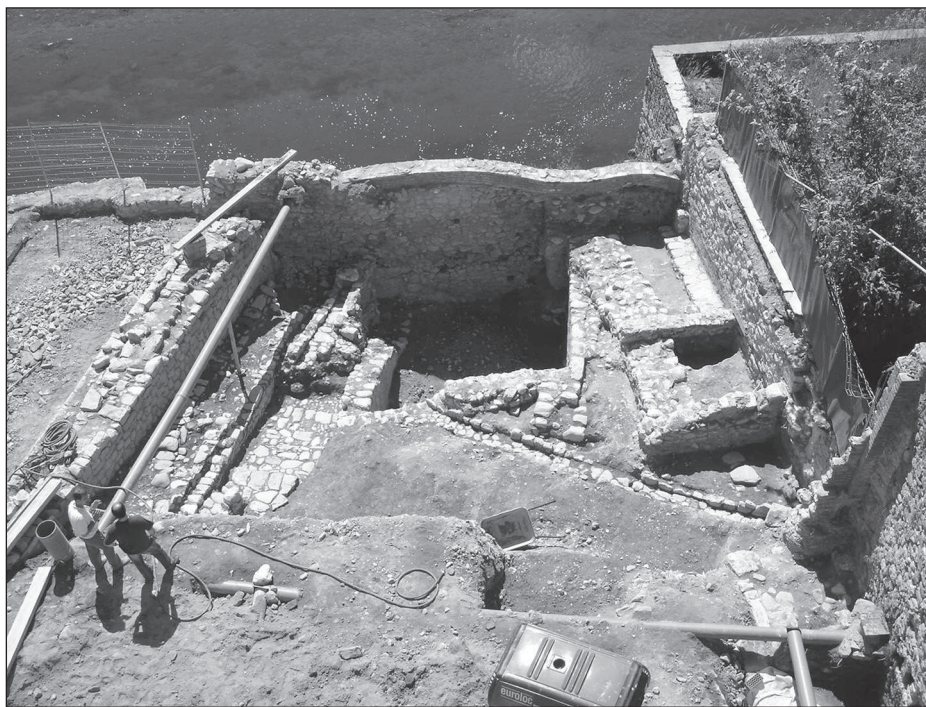
A la primera terrassa es distribueixen a la banda de ponent un seguit de cases; a la part central — compresa entre els dos carrers — una illa de cases, i a la banda de llevant, a la fase següent, se situarà l'entrada principal a l'edifici de la sinagoga.

En una segona terrassa es troba l'accés a unes altres cases situades a ponent i l'accés a les escales que condueixen a la terrassa inferior. Per la banda sud estaria delimitada pels murs de contenció que suporten les terres de les terrasses superiors (Fig. 4).

El desnivell entre les plataformes era solucionat de la primera a la segona mitjançant una rampa i de la segona a la part baixa per una escala de lloses de cinc trams (Fig. 5).

Al final de l'escala hi ha un espai rectangular que condueix a través del portal a l'exterior de la muralla.

A la banda de llevant on se situarà posteriorment la sinagoga, ja hi havia una construcció i les restes de la seva estructura seran utilitzades com a fonament del mur de façana de la sinagoga — on es varen tapiar les obertures — altres són integrades al nou edifici i d'altres amortitzades — com el mur perpendicular a la façana cobert pel paviment del pati i els diversos paviments associats a aquestes estructures (Fig. 12).

Figura 4. Imatge aèria de les restes localitzades a la plaça dels Jueus.

Figura 5. Imatge del carrer adossat al mur de façana de la sinagoga i de les escales d'accés al Portal dels Jueus.

Fase III

La fase més interessant és la tercera fase que correspondria al moment de construcció de la sinagoga.

La distribució de la plaça, planificada a la fase anterior, es veu modificada amb la ubicació de la sinagoga a la banda de llevant. Així l'illa de cases situada a la primera plataforma entre els dos carrers es veu retallada per donar més amplitud a l'accés a la sinagoga.

LA SINAGOGA

La primera notícia sobre l'existència d'una sinagoga a Besalú data del 4 d'octubre de 1264, moment en què el rei Jaume I autoritza els jueus de Besalú a construir una sinagoga en un alou lliure i franc.⁷

---

7. ACA, Canc. Reg. 13, fol. 231 v., Grau, M. (1997); Riera, J. (2006). *Els poders públics i les sinagogues segles XIII-XV*. Girona: Patronat del call de Girona. (Girona Judaica; 3).

No serà fins al 1447 que es troba una referència directa a la sinagoga, quan la reina Maria cedeix l'edifici de la sinagoga als jurats de la ciutat, una vegada desapareguda la comunitat jueva de Besalú.⁸

Els documents conservats de compravenda, des del segle XIV i fins al segle XVIII, fan referència en la seva majoria a la sinagoga com a afrontacions dels immobles veïns.⁹

La sinagoga és l'edifici més significatiu i representatiu de la comunitat jueva, ja que no només dóna cabuda a les necessitats religioses sinó que també és la seu per a les activitats de caire social, econòmiques i rituals.

Quant a la seva estructura arquitectònica s'ha d'entendre com un edifici complex que inclou un conjunt d'espais perfectament diferenciats i amb funcions concretes.

Després de l'anàlisi acurada dels resultats arqueològics, i el material fotogràfic de la zona, i de l'estudi dels documents d'arxiu s'ha aconseguit definir el pati, la sala d'oració, la galeria de les dones, el micvé, i els diversos accessos a totes aquestes estances que conformen la sinagoga medieval de Besalú. (Fig. 3)

L'edifici de la sinagoga ocupa tot el lateral de llevant de la plaça, des de la fi del carrer i fins a connectar amb la muralla (avui desapareguda).¹⁰

La superfície de la sinagoga descoberta en les excavacions correspon a vint-i-dos metres de llarg, mentre que l'amplada de l'edifici varia entre vuit i nou metres d'amplada depenent de la zona i tot i que hi ha llocs on les restes han desaparegut. Les dimensions exactes no es poden conèixer ja que les diverses reformes a l'entorn de l'edifici i l'afectació dels continuats conflictes bèl·lics n'han fet desaparèixer part de l'estructura, sobretot a la zona de llevant de l'edifici.

El parament exterior del mur de façana és modest, format per un alçat de còdols treballats de mòdul petit, que en època medieval no devia destacar de la resta d'edificis que envoltaven la plaça.¹¹

Pel que fa a l'alçària l'edifici de la sinagoga es devia compondre de tres nivells. Al subterrani se situa el micvé on, adossat a la seva banda de llevant, es devia trobar el vestidor (del qual no es conserven restes en forma d'alçats).

A la planta baixa es troba el pati, al qual s'accedeix des del carrer, que serveix de pas previ per accedir a l'escola i la sala d'oració.

A l'interior de la sala d'oració, en un nivell superior, es devia trobar la galeria de les dones amb un accés independent del dels homes.

8. ACA, Canc. Reg. 3144, fol. 84r-85v.

9. (Sagrera [et alii] 2003).

10. La mateixa muralla feia les funcions de mur de contenció. Part del parament de les muralles va ser derruït durant la guerra del francès a inicis del segle XIX i, per tant, hi ha zones on les cases que s'hi adossaven han desaparegut, com pot ser el cas del vestidor i part de l'escola que constituïen l'edifici de la sinagoga.

11. Les sinagogues de la corona catalano-aragonesa eren edificis modestos i exteriorment no diferien de la resta de cases de l'entorn. Pujol, M. (1991). "Les sinagogues medievals de Castelló d'Empúries". *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*. Figueres, p. 57.

PATI

A l'edifici s'hi accedia des del carrer, a través d'una porta principal que encara conserva el marxapeu. Eren necessaris tres esglaons per salvar el desnivell entre el llindar de la porta i el nivell de circulació del pati (Fig. 6). Tant el pati com la sala d'oració presenten rebaixats els nivells de circulació.¹²

El pati de la sinagoga és d'estructura rectangular d'onze metres de llarg per nou d'amplada. Es troba delimitat al nord amb el mur de la sala d'oració; al sud, amb la muralla; a l'est, amb el mur de l'escola, i a ponent, amb el mur de separació de l'edifici de la sinagoga del carrer. És el primer espai a accedir a l'edifici i fa les funcions de distribuïdor, ja que dóna pas a la sala d'oració, al micvé i a l'escola.

La superfície del pati, no devia presentar cap tipus de cobertura ja que la sala d'oració necessita l'entrada de llum natural per a l'oració. La construcció d'una habitació en aquesta zona no hauria permès el pas de la llum, aquesta hipòtesi es reforça en el fet que totes les sinagogues han de tenir un seguit de finestres, perquè el Talmud prohibeix

Figura 6. Imatge interior de la porta principal d'accés al pati de la sinagoga.

---

12. Enfonsar el paviment del terra és un recurs per poder guanyar espai interior i donar la sensació que la sinagoga es més gran. S'ha de tenir present que la construcció d'una sinagoga tenia una regulació molt precisa i la seva majestuositat estava molt acotada per les autoritats cristianes, sempre reticents a la construcció d'aquests edificis.

resar en una habitació tancada.¹³ En el cas que es construís una cobertura per al pati, no es podrien obrir finestres a la paret que separa el pati de la sala d'oració i el paviment del pati no filtraria l'aigua de pluja cap al micvé.

La superfície del pati presentava un paviment permeable de color vermellós que era una mena de sistema de drenatge que conduïa l'aigua de pluja cap al micvé, situat al subterrani.¹⁴

A l'excavació es va trobar la preparació del paviment format per petites pedres barrejades amb calç. Del paviment vermellós que el cobria, se'n conservaven restes de forma residual davant d'un banc situat a ponent del pati.

Al centre del pati sota el nivell del paviment s'ha trobat una estructura semicircular, la possible utilitat de la qual era la recollida de l'aigua de pluja i la seva canalització cap al micvé (Fig. 9).

A la banda est una habitació trobada a les excavacions de l'any 1977 indica que l'edifici continuava cap a llevant (Fig. 8).¹⁵ Aquesta sala, que només conserva la façana, és interpretada com l'espai utilitzat per l'escola l'existència de la qual coneixem pels documents d'arxiu.¹⁶

Sota aquesta habitació proposem l'existència d'una altra estructura que es devia tractar del vestidor que sempre apareix associat als banys, com ho demostren els exemples que es conserven a la resta d'Europa (Colònia, Worms, Montpeller, Speyer...)¹⁷

Incrustats en el mur de façana que separa el pati de la plaça, van aparèixer dos pilars amb la mateixa decoració i factura que el mur situat a l'est. L'única explicació per la seva presència és que es tracti d'un motiu decoratiu per mantenir la simetria visual ja que es troben l'un enfront de l'altre (Fig. 7 i 8).

Al costat sud-oest hi ha un banc corregut de travertí adossat a la part interior del mur de façana, que separa el pati de la plaça ocupant tota la seva llargada, uns onze metres. La presència d'aquest element no és estrany, alguns autors consideren que és habitual trobar al pati seients per procurar descans als peregrins o viatgers que sol·licitin aixopluc a la comunitat.¹⁸

El pati, a més de les funcions de distribuïdor, també tenia funcions de sala d'estudi a l'aire lliure o com a lloc per fer diverses festivitats.

SALA D'ORACIÓ

Al nord del pati es troba el mur de separació del pati de la sala d'oració. Davant la primera d'aquestes portes encara es conserven les marques d'un esglaó col·locat per

---

13. (Motis 2002).

14. No es pot oblidar que l'aigua que procedeix de la pluja està purificada i, per tant, pot abocar-se directament a l'aigua del micvé sense que aquesta esdevingui impura. Kaplan, A.(1992). *Las aguas del Eden. El misterio de la "Mikvah"*. Bilbao: Desclée De Brouwer.

15. (Freixas 1978).

16. (Riera 2000).

17. (Iancu 1994).

18. (Motis 2002).

poder accedir al marxapeu de la porta situada a ponent. El parament del mur per aquesta banda és molt irregular; no presenta cap mòdul en les dimensions de les pedres, perquè possiblement anava recobert per algun tipus de revocat.

Dues portes condueixen a l'interior de la sala d'oració. La situada més a ponent era l'accés directe a la sala d'oració mentre la situada a llevant conduïa cap al micvé.

La sala d'oració és rectangular. En el moment de l'excavació tenia una superfície de quaranta-cinc metres quadrats,¹⁹ i s'hi accedia a través d'una porta situada a l'oest del mur, tot i que per la banda de tramuntana continua sota la propietat veïna.

Dels dos elements fonamentals de la sala d'oració —l'arca que conté els rotlles de la llei (Araón-ha-qodeix) i la tarima per a la lectura (Bimàh)— no se'n conserva cap resta, perquè el paviment original de la sala va ser espoliat a finals del segle xv. Per tant, la localització d'aquests elements dins la sala seria una mera suposició.

Figura 7. Imatge del banc corregut situat al pati adossat al mur interior de la façana de la sinagoga.

---

19. Cal tenir en compte que la part situada al nord no està del tot definida perquè part de la sala queda sota la propietat veïna.

Figura 8. Mur de l'habitació de l'escola.

Es va localitzar una segona porta situada a l'est del mur de separació amb el pati, per on s'accedia a un petit replà que devia connectar amb les escales del micvé.

El sentit de la decència impedeix que homes i dones franquegin la mateixa porta de la sinagoga i creuin itineraris en el pati i en el vestíbul; per aquesta raó, les dones entraven a la sinagoga per un accés diferent del dels homes.²⁰ En el cas de Besalú hi accedien per un carreró situat molt a prop del Pont, que encara en part avui es conserva. Des de la part de llevant que avui ocupa el pati d'un veí s'accedia a través d'unes escales fins a la porta que devia conduir a la galeria de les dones.

La galeria devia estar situada a l'espai buit que queda a la part superior de l'escala que baixa als banys, que seria cobert a una alçada d'un primer pis, respecte del terra de la sala d'oració.

---

20. Dins la sala d'oració les dones han de resar per separat, per aquesta raó les que volguessin assistir a la litúrgia, devien tenir un lloc independent. Tenim exemples d'aquesta galeria a les sinagogues de Córdoba i Samuel-ha-Levi de Toledo i arqueològicament a la sinagoga del Castillo de Lorca (Múrcia). Pelàez, J. (1994, 2ª edició). *La Sinagoga*. Córdoba: El Almendro; Pujante, A.(2005) "La sinagoga del Castillo de Lorca (Murcia). *Revista de Arqueologia* 291. Madrid, p. 28-41.

Figura 9. Restes d'una canal situada a mig del pati de la sinagoga.

Les obertures de la galeria cap a la sala estaven cobertes amb algun tipus de gelosia de fusta per evitar la distracció dels homes durant l'oració.

Per confirmar la presència de les dones a la sinagoga s'ha recorregut a un document publicat pel senyor Jaume Riera on es demostra l'existència d'una sinagoga freqüentada per dones i on descriu com des de les finestres de la sinagoga es pot veure un pati on un alumne rep ensenyament d'un mestre.²¹

Una part molt important de la sinagoga i imprescindible per a la vida quotidiana de la comunitat jueva és el micvé, situat a l'angle sud del pati a mode de subterrani. S'hi accedia a través de les escales procedents del pis superior a les quals s'accedia a través de la porta situada a llevant de la sala d'oració.

Fase IV

La darrera etapa de l'evolució històrica dels jueus a Besalú sembla anar molt lligada a la proclama definitiva de separació de les comunitats jueves de la cristiana al 1415 i correspon a la quarta fase de l'evolució històrica de la plaça. El punt d'inflexió en l'etapa de més benaurança econòmica de la comunitat jueva a Besalú s'inicià el 1391 amb els atacs contra les jueries de tota la península, fet que provocà un increment de les conversions forçoses.²²

---

21. (Riera 2000).

22. (Grau 1988).

A Besalú no han quedat registrats atacs directes contra els jueus, però possiblement les relacions amb les comunitats veïnes, on sí que van ser molt perseguits (com ara Girona), devia provocar una sensació de perill, i s'inicià una davallada demogràfica considerable i un progressiu degoteig de conversions.

L'obligatorietat del tancament del call per la Butlla papal de Benet XIII al 1415 és el moment en què la comunitat jueva de Besalú toca fons definitivament i ja no es referà mai més.

Les poques famílies que queden es veuen obligades a recloure's a l'entorn de la sinagoga en aproximadament una desena de cases. A més, la pobresa de la comunitat queda reflectida en un document on es recull que es veuen obligats a vendre les corones que decoren la Toràh per poder pagar els costos que representa la construcció dels murs de tancament del call.²³

Entre el 1415 i el 1436 es pot acotar l'etapa de declivi de la comunitat jueva a Besalú. Les primeres referències directes a la venda de la sinagoga daten del 17 d'abril de 1434 quan Guillem Duran Ferrer capbrevà un pati situat sobre la "schola dels jueus", i confessà que "se estén quan diu la paret en que los jueus solien tenir la schola".

El tancament és el principi de la fi, les darreres reunions de l'aljama es documenten el 1436 i a partir d'aquesta data a la documentació apareix esmentada la plaça com «platea antiquitus vocata dels juheus».

L'existència d'un document amb data de 7 de novembre de 1446 fet per la reina Maria donant als jurats de Besalú l'espai que ocupava la sinagoga en una data molt anterior a l'expulsió forçosa de 1492, demostra la inexistència de la comunitat jueva de Besalú.²⁴

La reina cedeix l'edifici per construir una presó, la seu del consell municipal i l'arxiu, però sembla que aquesta funció mai no es va arribar a produir. La concessió autoritza els jurats de la ciutat a aprofitar tot el material de l'edifici i és per això que es documenten les primeres reformes i el manlleu de diversos elements com serien els brancals i els llindars de les portes d'accés a la sala d'oració, alguns blocs de travertí del parament dels murs perimetrals o l'espoli dels paviments de la sala d'oració.

Amb relació al portal trobem una referència directa en el document de 1447 sobre la reforma de les muralles, quan s'esmenta el Portal de l'Escola dels Jueus.²⁵ Curiosament en aquest moment ja no queda comunitat a Besalú, però manté la toponímia a diversos elements del sector.

Fase V

La cinquena fase és potser la més desconeguda per les poques dades arqueològiques i documentals que es conserven. S'ha intentat acotar aquesta fase al segle XVI.

Es coneix per altres exemples que l'ús de les sinagogues després del seu abandonament, sovint forçat, és la conversió en esglésies. Per tant, es produeix un canvi en la funció que implica un conjunt de modificacions estructurals per adaptar-les al nou ús.

23. (Grau 1997).

24. ACA, Canc, Reg. 13, fol. 231 v.

25. ACO, notarians Besalú, reg.375, s.f.

Figura 10. Imatge de la porta de ponent de la sala d'oració.

En el cas de Besalú, l'ús en principi al qual és destinada la sinagoga després de l'abandonament és la de presó, arxiu i seu del consell municipal.

Tot i que sembla que aquestes activitats mai es van arribar a realitzar en aquest edifici, si està documentat que a partir del segle XVI l'edifici de la sinagoga queda repartit entre diferents propietaris, com es desprèn dels contractes de venda conservats als arxius. S'hi fan un conjunt de reformes que consisteixen en el tapiat de portes velles, en l'obertura de noves i en les reformes en les alçades dels murs corroborades amb les intervencions arqueològiques.²⁶

Correspondria a aquesta fase el tapiat del Portal dels Jueus. Tot i que no podem determinar amb exactitud en quin moment es produeix, devia ser en un moment anterior al 1732.²⁷

Durant l'excavació arqueològica, en un primer moment, en trobar el gran enderroc de la segona meitat del segle XVII es va pensar que potser el tapiat del portal corresponia a aquest mateix període (fase 6), però estudiant el parament s'ha comprovat que va ser fet per les dues bandes, en un moment, per tant, anterior a l'enderrocament del segle XVII. És a dir, no es tracta d'un mur fet des de l'exterior de la muralla per la banda del

26. (Molar 1965).

27. En la relació del cadastre de 1732 conservat a l'Arxiu Històric Municipal de Besalú, no es fa referència al Portal.

riu per contenir l'enderroc de l'altre costat, sinó que es va fer per ambdós costats de la muralla on també es van fer forats per evacuar l'aigua que es quedés acumulada a la banda interior de la muralla i evitar el seu esfondrament.

Fase VI

A la sisena fase correspondria el gran enderroc de les cases que envolten la plaça. Revisant les fotografies i les memòries d'excavacions de les dues primeres campanyes, també s'ha pogut constatar aquest enderroc a l'interior de l'edifici de la sinagoga.

Des del punt de vista documental, a principis de segle es registren vendes de l'edifici que era part del micvé i no apareix cap referència que esmenti l'estat de ruïna.²⁸

Es té constància per la documentació que a principis del segle XVII es van vendre a diversos propietaris les parts de l'edifici de la sinagoga, però no es tenen totes les garanties que les reformes, com ara el tapiat de les portes, no es produïssin al segle anterior. El que sí que és evident és que tot el sector va quedar enderrocat a la segona meitat del segle XVII, a causa d'un bombardeig de les tropes franceses.

Entre les restes de l'enderroc dels immobles de l'entorn de la plaça, es van trobar restes de metralla de bomba i elements constructius i decoratius (com capitells, restes de finestres...).

Figura 11. Restes de la sala d'oració de la sinagoga medieval.

---

28. (Molar 1965).

Per tornar a recuperar l'espai es va optar per anivellar els terrenys i construir una nova xarxa de clavegueres, que era una solució més pràctica que intentar reconstruir l'entramat del segle XIII.

Després d'aquesta intervenció la plaça presenta una nova fisonomia formada per una gran esplanada sense edificacions, amb la pèrdua de les escales i l'eliminació de l'estructuració en terrasses.

El sector queda com una zona abandonada enfront de la potenciació d'altres zones de la població.

La nova xarxa de clavegueres també es troba a l'interior del que havia estat la sinagoga i la seva construcció va produir reformes en algunes parets.

En el transcurs de les excavacions i de les obres d'adequació van aparèixer elements relacionats amb les activitats hidràuliques, possiblement pous o dipòsits, que fan pensar en una nova utilitat de l'espai relacionat amb la indústria tèxtil.

Amb el pas dels segles també canvia la funció de l'edifici; així, a principis del segle XVII (1601), tant la sala d'oració com el pati s'utilitzaven per a pràctiques relacionades amb la indústria del tèxtil. Durant els treballs d'adequació per a la museïtzació de les restes de la sinagoga es va fer necessari eliminar les estructures corresponents a les edificacions dels segles XIX i XX: sota aquests elements van aparèixer les restes d'una mena de dipòsits, dos dels quals, trobats a la zona del pati, només conservaven els fonaments. A la primera campanya d'excavacions, l'any 2002 havia aparegut un altre dipòsit. Els tres elements devien estar relacionats amb les activitats tèxtils que es devien fer a l'edifici en aquest període (Fig. 12).

Figura 12. Mur anterior a la construcció de la sinagoga, localitzat a la zona del pati corresponent a la fase 2.

Fase VII

A una setena fase, datada entre la segona meitat del segle XIX i el primer quart del segle XX, devien correspondre les restes de l'escorxador municipal i l'abandonament definitiu de l'edifici de la sinagoga.

Durant l'excavació arqueològica es van localitzar les restes de l'escorxador municipal a la zona sud-oest de la plaça.

A l'Arxiu d'Imatges de Besalú es conserva alguna fotografia de l'edifici a inicis del segle XX. Abans de la Guerra Civil, l'escorxador va ser traslladat a la zona alta de la població propera a la coneguda Casa de la Moneda, i el sector quedà abandonat fins que després de la Guerra Civil els germans Arboix van comprar els terrenys i van enderrocar els murs per construir-hi una fàbrica de tints.

Fase VIII

S'han determinat com a pertanyents a la vuitena fase les restes de la fàbrica de tints dels germans Arboix, situada a la zona de llevant de la seva propietat.

L'any 1942 uns grans aiguats van enderrocar la paret que donava al riu Fluvià i es va decidir reforçar aquest mur amb la tipologia constructiva del moment: el formigó. La presència d'aquest material ha servit per poder identificar ràpidament les reformes d'aquest moment.

Els paviments de la fàbrica eren de rajols i en el moment de la intervenció arqueològica van ser elementals per poder detectar quines restes havien estat afectades per les diverses intervencions (sobretot les relacionades amb la construcció del mirador sobre el micvé als anys vuitanta del segle XX).

Fase IX

Les obres del mirador sobre el micvé han deixat la seva marca a les restes de la sinagoga i han estat classificades a la novena fase de l'evolució de la plaça.

Els grans murs de formigó van afectar, per exemple, el paviment del pati de la segona meitat del segle XIII o les restes dels suposats dipòsits conservats al pati.

CONCLUSIONS

Les intervencions arqueològiques fetes durant quatre anys a Besalú han donat uns resultats gratament positius. S'han pogut exhumar, analitzar, interpretar, recuperar i adequar les restes d'un període de l'urbanisme medieval gironí corresponents a les fases dels segles XIII i XIV.

La plaça dels Jueus, i especialment l'edifici de la sinagoga, han de ser considerats com a elements singulars de gran importància atès que són un dels pocs exemples de conjunt sinagoga conservat a la península. Si a la sinagoga i el micvé (ja per si mateixos excepcionals) s'hi afegeix la monumentalitat i l'estructuració de la plaça i el portal dels Jueus, es converteix en un cas únic.

L'estudi de les restes de la sinagoga i el seu entorn dóna les claus per entendre la utilització dels diversos espais de la sinagoga, i obre les portes a noves interpretacions sobre la construcció d'aquests edificis a l'edat mitjana al nord-est de la península.

BIBLIOGRAFIA

- ALANYÀ, J. (1996) *Besalú, vida i organització d'una juevia*. Besalú: Ajuntament de Besalú i Diputació de Girona.
- BUSQUETS, F.; FÀBREGA, M. (1998) "L'excavació d'urgència del jaciment de la Devesa (Besalú, Garrotxa)". A: *IV Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Figueres, 20 i 21 de novembre)*. Figueres, p. 149-170.
- FREIXAS, P.; SOLER, N. (1978) "Descobriments de probables restes arqueològiques de la Sinagoga de Besalú". *Revista de Girona* [Girona], núm. 82, p. 49-54.
- GRAU, M. (1975) *La judería de Besalú (Girona) (siglos XII al XV)*. 2 vol. Universitat de Barcelona. [Tesi doctoral]
- GRAU, M. (1978) "La Sinagoga de Besalú: Noticias sobre la Sinagoga de Besalú". *Revista de Girona*, núm. 82, p. 55-61.
- GRAU, M. (1988) "Aplicació de les constitucions de Benet XIII contra els jueus de Besalú". A: *Jornades sobre el cisma d'occident a Catalunya, les Illes i el País Valencià, Barcelona-Peñíscola, 19-21 d'abril de 1979. VI centenari del Cisma d'Occident*. Barcelona, p. 441-455.
- GRAU, M. (1997) *La judería de Besalú (Girona) (siglos XII al XV)*. Olot: Fundació Pere Simón.
- IANCU, D. (1994) "L'ensemble culturel de Montpellier". *Le patrimoine juif français*. 191, p. 15-18.
- EL MOLAR, N. (1962) "Pleito judío en Besalú en 1374". *Pyrene*. Olot.
- EL MOLAR, N. (1965) "Edificios religiosos de los judíos en Besalú". *Misión* 498, 499, 500, 501, 503 i 506. Olot.
- KAPLAN, A. (1992) *Las aguas del Eden. El misterio de la "Mikvah"*. Bilbao: Desclée De Brouwer.
- LLOVERAS, M. J. (2004) "Excavacions realitzades a la Plaça dels jueus de Besalú". A: *VII Jornades d'Arqueologia de les Comarques Gironines*. La Bisbal d'Empordà.
- MOTIS DOLADER, M. A. (2002) *Hebraica Aragonalia. El legado judío en Aragón (4 octubre - 8 diciembre de 2002)*. Zaragoza.
- OLIVA I PRAT, M. (1964) "Importante descubrimiento Arqueológico en Besalú". *Revista de Gerona* [Girona], núm. 29, p. 57-60.
- PELÁEZ, J. (1994, 2a edició) *La Sinagoga*. Córdoba: El Almendro.
- PUJANTE, A. (2005) "La sinagoga del Castillo de Lorca (Murcia)". *Revista de Arqueologia* [Madrid] núm. 291, p. 28-41.
- PUJOL, M. (1991) "Les sinagogues medievals de Castelló d'Empúries". *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*. Figueres, p. 57-110.
- RIERA, J. (1980). "La Catalunya jueva del segle XIV". *L'Avenç* [Barcelona], núm. 25, p. 52-55.
- RIERA, J. (2000) *Retalls de la vida dels jueus, Barcelona 1301-Besalú 1325*. Episodis de la Història. Barcelona.
- RIERA, J. (2006) *Els poders públics i les sinagogues segles XIII-XV*. Girona: Patronat del Call de Girona. (Girona Judaica; 3)
- SAGRERA, J.; LLOVERAS, M.J. (2003) "La sinagoga de Besalú: Les evidències físiques i documentals". A: *Actes del curs Turisme Cultural i Patrimoni Jueu: Passat, present i futur*.